

ԱՍՈՅԱՆ ԹԱԹՈՒԼ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,

ԳԴՀ բանասիրական ֆակուլտետի դեկան

e.mail: asoyan.60@mail.ru

**Ղ. Ալիշանը Մխիթարյան միաբանության հայրնի գործիչներից մեկն է։ Նրա հե-
տաքրքրությունների շրջանակը բավականին լայն է եղել։ գրականություն, բանահյու-
սություն, պատմություն, կրոն, բուսաբանություն և այլն։ Ինքն էլ գրել է բանաստեղ-
ծություններ, պատմագեղարվեստական երկեր։ Հոդվածում ներկայացվել է Ղ. Ալիշա-
նի երկերի լեզվական առանձնահատկությունները 19-րդ դարում արևմտահայերենի
զարգացման համարեքստում։ Նշված ժամանակաշրջանի լեզվական իրավիճակը
մտավորականությանը դնում էր երկընտրանքի առաջ։ Մի կողմից իր դիրքերը չէր
զիջում գրաբարը, որով ստեղծվում էր հսկայածավալ գրականություն, մյուս կողմից էլ
արևմտահայ աշխարհաբարն էր իր իրավունքները հաստատում գրականության մեջ։
Ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ մտավորականությունը պիպի ընտրություն կատա-
րեր լեզվի կիրառության հարցում։ Ալիշանը գրում է և՛ գրաբարով, և՛ աշխարհա-
բարով։ Հոդվածում ներկայացվում են Ալիշանի՝ արևմտահայերենով գրված երկերի
լեզվական առանձնահատկությունները։**

Բանալի բառեր՝ արևմտահայերեն, Ղևոնդ Ալիշան, Մխիթարյաններ, գրաբար, բար-
բառ, օտարաբանություններ, բանահյուսություն, պատմություն, բառապաշար, քերա-
կանություն։

18-19-րդ դարերը հայ հասարակական կյանքում մշակութային նշանակալի
տեղաշարժերի ժամանակաշրջան էր։ Նախորդ դարերում պատմական, հասարա-
կական-քաղաքական, սոցիալական անկայուն իրավիճակը, պայմանավորված Թուր-
քիայի և Պարսկաստանի միջև Հայաստանի հերթական բաժանմամբ, հայ ժողովրդի
մասնատմամբ ու գաղթերով, օտար տերությունների բռնաճնշումներով, խոչընդո-
տում էր մշակութային հարաբերությունների լիարժեք դրսևորմանն ու զարգացմանը։
Ժամանակի ընթացքում ձևավորվում են հայկական գաղթօջախներ, որոնցում
կյանքը կամաց-կամաց ընկնում է հունի մեջ։ Այնուամենայնիվ, պետականազուրկ հայ
ժողովրդի համար կենսական միակ հենարանը, գոյության խորհուրդն ու իմաստը
մնում էր մշակույթը։ Պատմությունը ցույց է տալիս, որ նման ճակատագրական պա-
հերին մշակութային վերելքը դարձել է ինքնապաշտպանության հզոր գործոն։ Իսկ

ինչ նախադրյալներ էին ստեղծվել հայ մշակույթի աննախադեպ զարգացման համար. 1. կայուն գաղթօջախների ձևավորում, 2. հասարակական կյանքի, հարաբերությունների կանոնավորում և կայունացում, 3. հայոց համախմբումը հատկապես Վենետիկում և Կոստանդնուպոլսում, եվրոպական և ռուսական համալսարանական միջավայրերում, 4. հայ տպագրության սկզբնավորումը, նախակրթարանների, վարժարանների, դպրոցների բացումը, 5. հայ պատմիչների երկերի տպագրության փաստը, 6. մշակութային կազմակերպությունների, մասնավորապես Մխիթարյան միաբանության ստեղծումը և այլն: Բայց փաստենք նաև, որ էական տարբերություններ կային արևմտահայոց և արևելահայոց կենսակերպերի, գոյատևման հնարավորությունների առումով, որն ավելի ակնառու դարձավ 19-րդ դարում:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հատկապես 19-րդ դարը արևմտահայության շրջանում ազգային ինքնագիտակցության, պետականության վերականգնման նպատակով ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության ձևավորման ժամանակաշրջան էր, որը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին արդեն արտահայտվում էր զինված ապստամբությունների միջոցով: Հասկանալի է, որ այդպիսի պատմական իրավիճակում ուշադրության կենտրոնում են հայտնվում այնպիսի ազգային արժեքներ և գաղափարներ, որոնք ժողովրդի մեջ ուժեղացնում են հայրենասիրական, ազատասիրական զգացումները: Արևմտահայ մտավորականությունը ամեն ինչ անում էր՝ պահպանելու ազգային դիմագիծը, ազգային միասնությունը: Եվ դա ոչ միայն հենց Թուրքիայում, այլ նաև նրա սահմաններից դուրս: Հատկանշական է մի շատ կարևոր հանգամանք. լեզվի խնդիրը դառնում էր ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության կենտրոնական բաղադրիչներից մեկը: Իսկ որ լեզվի խնդիր կար, դա ականառու էր. պետք էր մաքրել գրաբարը լատինաբանություններից, այլ եկամուտ լեզվատարբերից և կանոնարկել նոր ձևավորվող արևմտահայերենի քերականական համակարգը, բառապաշարն հարստացնել գրաբարի միջոցով՝ լեզվից դուրս մղելով թուրք-պարսկականը: Կար նաև դրանց կիրառության խնդիրը:

Ահա, կարծես պատմական անհրաժեշտության ծնունդ էր Մխիթարյան միաբանության ստեղծումը, որը իր ուսերին վերցրեց հայ մշակույթի ուսումնասիրության և առաջնղման հիմնական ծանրությունը:

19-րդ դարի 2-րդ կեսին բեղմնավոր գործունեություն էր ծավալել Ղևոնդ Ալիշանը: Նրա գիտական հետաքրքրությունների շրջանակն ընդգրկել է հայագիտության բոլոր ոլորտները, իր բանաստեղծություններով նա հայ գեղարվեստական մտածողությունը բարձրացրեց եվրոպական մակարդակի՝ հայ գրականության մեջ սկզբնավորելով ռոմանտիկական ուղղությունը: Այնուամենայնիվ, մեր խնդիրը նրա հայագիտական և

գեղարվեստական ժառանգության ուսումնասիրությունը չէ, այլ այդ երկերի լեզուն, որի ուսումնասիրությամբ կարելի է կարծիք կազմել ոչ միայն հեղինակի լեզվական նախասիրությունների, լեզվի կիրառման յուրահատկությունների, նրա նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքի, այլև պատկերացում կազմել արևմտահայերենի զարգացման, կանոնավորման ընթացքի, գրաբար-աշխարհաբար փոխհարաբերությունների մասին: Բանն այն է, որ նշված ժամանակաշրջանում լեզվական իրավիճակն այնպիսին էր, որ մտավորականներին պարտադրում էր որոշակի մոտեցում դրսևորել լեզվի ընտրության հարցում: Միաժամանակ հրապարակի վրա էին և՛ գրաբարը, և՛ արևմտահայ աշխարհաբարը՝ իրենց առավելություններով և թերություններով, ուստի մտավորականը երկընտրանքի մեջ էր՝ որը ընտրի՝ իր գրությունները հասարակությանը ներկայացնելու համար: Մտավորականներից շատերը բարձրաձայնում են երկու լեզվաորակների, նրանց կիրառման նպատակահարմարության նկատմամբ իրենց վերաբերմունքը, շատերն էլ պարզապես կիրառում են՝ առանց տրվելու բանավեճի գայթակղությանը: Ղ. Ալիշանը գրաբար թե աշխարհաբար բանավեճի մեջ չի ներքաշվել և ստեղծագործել է թե՛ գրաբարով, թե՛ աշխարհաբարով: Գիտական ուսումնասիրությունները բացառապես գրաբարով են, իսկ հրապարակախոսական, ժողովրդական տարերքի երկերը՝ առօրյա, ազգային խնդիրներ շոշափող, հիմնականում գրված են աշխարհաբարով: Ըստ երևույթին, Ալիշանն էլ կարծում էր, որ դեռևս հնարավոր չէր «ապավինել» արևմտահայ աշխարհաբարի հնարավորություններին և լուրջ գիտական ուսումնասիրություններ հրապարակել, մինչդեռ այդ առումով գրաբարի հնարավորություններն առավել քան ակնհայտ էին: Այնուամենայնիվ, այլ մտավորականների նման Ալիշանն էլ հասկանում էր, որ ժողովրդի հետ հաղորդակցվելու միակ միջոցը աշխարհաբարն էր, որին էլ դիմում էր ըստ անհրաժեշտության: Ղ. Ալիշանի գրական-գիտական գործունեությունը Մխիթարյանների և ընդհանրապես իր ժամանակի մտավորականության գործունեության համատեքստում բերում էր մի շարք նորություններ, որոնցից մեկն էլ լեզուն էր, աշխարհաբարի կիրառությունը, որով նա տարբերվեց մյուս գրագետներից մասնավորապես գեղարվեստական-բանաստեղծական արձարծումներով: Դա էր պատճառը, որ նրան հետագայում բնութագրեցին որպես արևմտահայ բանաստեղծության լեզվի զարգացման նոր փուլի սկզբնավորող¹:

Հարկ է նշել, որ աշխարհաբար կոչվածը բավական բազմաձև էր: Այսպես, կարելի է առանձնացնել հետևյալ տիպերը. ա) աշխարհաբար, որի վրա զգալի էր գրաբարի ազդեցությունը, բ) աշխարհաբար, որի բառապաշարը գերհագեցած էր օտարաբանություններով, գ) աշխարհաբար, որտեղ շատ են հանդիպում բարբառային լեզվա-

¹ .Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, Եր., 1978:

տարրերը: Ալիշանի աշխարհաբարը, մասնավորապես «Երգք Նահապետի» շարքի բանաստեղծությունները և բանահյուսական նյութերի ուսումնասիրությունները աչքի են ընկնում «ռամկական» բառաբանով, որով և առանձնանում է մյուսներից և Հր. Աճառյանի կողմից բնորոշվում որպես ինքնատիպ «ալիշանյան աշխարհաբար»:

Ղ. Ալիշանի երկերի լեզուն ուսումնասիրելիս խիստ ընդգծվում է մի կարևոր հանգամանք. կատարվում էր լեզվական որակների կիրառության ոլորտների, եթե կարելի է ասել, բաշխում՝ գիտական արտադրանքը ներկայացվում էր գրաբարով, որը հասու կարող էր լինել մտավորականության մի որոշակի շրջանակի և, ըստ երևույթին, կարիք էլ չէր զգացվում դա դարձնել հասարակական բոլոր խավերի սեփականությունը, իսկ աշխարհաբարն օգտագործվում էր բոլոր այն դեպքերում, երբ հատկապես անհրաժեշտ էր առնչվել հասարակական բոլոր շերտերի հետ: Վերջին հանգամանքը շատ էր կարևորվում այն առումով, որ, ինչպես արդեն նշել ենք, հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքը, որն ակնառու էր արդեն 17-րդ դարից սկսած, անհնար էր առանց ազգային մշակութային արժեքների վերհանման, գնահատման և նույն հայ ժողովրդի սեփականությունը դարձնելու: Ահա, խորապես գիտակցելով է, որ Ալիշանը իր հայրենասիրական բանաստեղծությունները և պատմագեղարվեստական երկերը ներկայացնում էր հիմնականում ժողովրդին հասկանալի արևմտահայերենով («Երգք Նահապետի», «Յուշիկք հայրենեաց»):

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս նաև, որ Ալիշանի գործածած աշխարհաբարը տարբեր երկերում տարբեր որակներ ունի: 19-րդ դարի 40-50-ական թվականներին գրական արևմտահայերենը բավականին մաքրվել էր և կատարելագործվել. բառապաշարը գրեթե մաքրվել էր թուրք-պարսկական բառամթերքից, քերականական համակարգը կանոնարկման և միօրինականացման ուղի էր բռնել: Եվ Ալիշանը, պետք է ասել, լավագույնս տիրապետում էր այդ լեզվաորակին: Դա երևում է «Բազմավէպ»-ում տպագրած ուսումնասիրություններից, հոդվածներից, պատմագեղարվեստական նյութերից, սակայն բանաստեղծական երկերում այդպիսի մաքրություն չկա: Այստեղ կանոնավոր աշխարհաբարին զուգահեռ և՛ գրաբարյան, և՛ բարբառային կամ, այսպես կոչված, «ռամկական» լեզվամիջոցներ են օգտագործված: Ընդհանրապես կարելի է նկատել Ալիշանի աշխարհաբար գեղարվեստական երկերի հետևյալ առանձնահատկությունները. ա) շատ է օգտագործում ժողովրդախոսակցական, բարբառային, նույնիսկ արևելահայերենին բնորոշ լեզվամիջոցներ: Այս տեսակետից հետաքրիիր է Ալիշանի մի դիտարկումը: Խոսելով ժողովրդական երգերի մասին՝ նա «Ազգային երգերու և ուրիշ ասանդներու վրայ» հոդվածում գրում է. «Եւ կարծեմ, աւելի վսեմ հայկական լեզուով ալ գրուած ըլլար նէ, նոյն աղուորու-

թինը չէր ունենար»¹: ք) Սկզբունքային, մերժողական վերաբերմունք է ցուցաբերում օտարաբանությունների, մասնավորապես թրքաբանությունների նկատմամբ, ուստի նրա լեզուն գերծ է օտարաբան ձևերից:

Ժամանակի մտավորականությունը իր ոչ դրական, եթե չասենք բացասական, վերաբերմունքն է արտահայտել աշխարհաբարի նկատմամբ հասկանալի պատճառներով, և դա, ի տարբերություն արևելահայերի, արևմտահայոց մեջ ձգվում է տևական ժամանակ, մինչև 19-րդ դարի 90-ական թվականները: Ալիշանն էլ բացառություն չէր: Նա էլ աշխարհաբարը համարում էր «խղճով լեզու»², որը չուներ գրաբարի մշակված ճոխությունը, սակայն ի տարբերություն այն մտավորականների, որոնք համառորեն չէին ուզում նկատել գրաբարի ժամանակավրեպությունը և շարունակում էին ստեղծագործել գրաբարով (օրինակ՝ Ա. Բագրատունին): Ալիշանը հասկացավ մեր լեզվի զարգացման ընթացքի տրամաբանությունը և ինչքան էլ վերապահումով էր վերաբերվում աշխարհաբարին՝ բարձր գնահատելով գրաբարի արժանիքները, այնուամենայնիվ դիմեց նրան՝ հասկանալով, որ այդպես կարող է ժողովրդին հասկանալի լինել, և վերջին հաշվով նրա նպատակն էլ հենց այդ ժողովրդին հասկանալի լեզվով հայրենասիրության ոգի ներարկելն էր՝ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության ձևավորման հիմնական միջոցն ու բաղադրիչը: Ահա թե ինչ է ասում նա. «Եթե կարենայի և ուզենայի Նարեկացոց թռուցիկ և հրաթափ լեզուով մը վիպասանել, գուցե քիչ մը աւելի սիրտս կու զովանար, կու հանգչէր, բայց անշուշտ առայժմ քիչերու հասկնալի պիտի ըլլայի և շատերու անօգուտ»: Փաստորեն, այստեղ կարելի է տեսնել արքայանական «հարիր հազարին» հասկանալի լինելու տեսակետի արձագանքը: Այս տեսակետից Ալիշանը շարունակում էր Մ. Սեբաստացու՝ լեզվի նկատմամբ դրսևորած վերաբերմունքը՝ օգտագործել գրաբարը, բայց և չխոչնդոտել աշխարհաբարի զարգացմանը և ոչ միայն չխոչնդոտել, այլև նպաստել նրա կանոնարկմանը, բառապաշարի ազնվացմանը, որովհետև հենց այդ լեզվաորակին էր պատմականորեն վիճակված դառնալու հասարակական բոլոր շերտերի հետ գրավոր հաղորդակցում իրականացնելու միակ միջոցը: Լեզվի հարցում Ալիշանի դրսևորած շրջահայացության մասին է վկայում հետևյալ փաստը. երբ Ա. Այտընյանը հրատարակության էր պատրաստում իր «Քննական քերականութիւնը», հենց Մխիթարյանների միջավայրում ձևավորվում է երկու տարբեր մոտեցում այդ աշխատության նկատմամբ. «Բագրատունին Ոլիմպոսի բարձունքներէն կը դիտէր և անհամբեր կը սպասէր Քննական քերականութեան հրատարակուելուն, որպէսզի իր ծանօթ թափովն յարձակի այս կատարուած ահաւոր սրբապղծութեան վրայ ընդդէմ

¹ Ալիշան Ղ., Երկեր, Եր., 1981, էջ 104:

² Ավետիսյան Յու., Արևմտահայ բանաստեղծության լեզուն, Եր., 2002, էջ 66:

իր պաշտելի գրաբարին: ...Վանքին մէջ այն ատեն միմիայն Վ. Հ. Ղևոնդ Ալիշան նպաստաւոր հետաքրքրութեամբ կը սպասէր Այտընեանի գործոյն հրատարակուելուն»¹:

Ամփոփենք. Ղ. Ալիշանը՝ իբրև մտավորական, պատկանում է այն Մխիթարյանների թվին, որոնք հավասարակշռված մոտեցում են ցուցաբերում ստեղծված լեզվական իրավիճակի նկատմամբ: Գրաբարյանների նման նա բարձր է գնահատում գրաբարի «վսեմական լեզու» լինելու փաստը, միաժամանակ ընդունում է նրա՝ ժողովրդի համար արդեն վաղուց անհասկանալի և անընդունելի լինելու հանգամանքը, մյուս կողմից էլ ընդունում է աշխարհաբարի անհրաժեշտությունը որպես հասարակական հաղորդակցման միակ միջոցի և՛ գրավոր, և՛ բանավոր հաղորդակցման ոլորտներում: Այսուհանդերձ Ղ. Ալիշանը օգտվում է և՛ գրաբարի, և՛ աշխարհաբարի հնարավորություններից: Ըստ երևույթին, նման մոտեցումը պայմանավորված էր ոչ միայն անհատական, այլ նաև տվյալ ժամանակաշրջանում ձևավորված հասարակական ընկալումներով:

Վերջում ներկայացնենք Ղ. Ալիշանի պատգամը՝ ուղղված հայ ժողովրդին 200-ամյա հեռվից, որը նաև խիստ այժմեական է.

- Պաշտելու աստիճան սիրել և պահպանել հայոց լեզուն և հայրենի հողը, հայն ու իր մշակույթը, որոնք ծաղկումի և ճառագայթումի առաջնորդեցին հայկյան հանճարը՝ դարավոր ստրկության և խավարի ու անկումի ժամանակներուն դեմ ինքնապահպանման և վերականգնումի հզորագույն զենքերը դառնալով հայության իրարահաջորդ սերունդներուն:

¹ Աճեմյան Վ., Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը, Եր., 1971, էջ 160:

LANGUAGE PECULIARITIES OF WORKS BY GHEVOND ALISHAN

ASOYAN TATUL

PhD in Philology, Associate Professor,
Dean of the Faculty of Philology, GSU

Gh. Alishan is one of the famous figures of the Mekhitarist Congregation. The range of his interests was quite wide: literature, folklore, history, religion, botany, etc. He also wrote poems and historical and artistic works. Linguistic peculiarities of works by Gh. Alishan in the context of the development of Western Armenian in the 19th century is presented in the article. The linguistic situation of the mentioned period put the intellectuals in a dilemma. On the one hand, grabar /Old Armenian/, whereon a huge amount of literature was created, did not concede its position, and on the other hand, ashkharhabar /the new Armenian language/ established its rights in literature. There was a situation when the intellectuals had to make a choice in the use of language. Alishan used both Old Armenian and New Armenian. The article presents the linguistic features of Alishan's works written in Western Armenian.

Keywords: *Western Armenian, Ghevond Alishan, Mkhitaryans, grabar /Old Armenian language/, dialect, loan words, folklore, history, vocabulary, grammar.*

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ГЕВОНДА АЛИШАНА

АСОЯН ТАТУЛ

Кандидат филологических наук, доцент,
Декан филологического факультета ГГУ

Г. Алишан – один из известных деятелей конгрегации мхитаристов. Круг его интересов был довольно широк – грабар, литература, фольклор, история, религия, ботаника и др. Сам он писал стихи и историко-художественные произведения. В статье представлены лингвистические особенности произведений Г. Алишана в контексте развития западноармянского языка в XIX веке. Языковая ситуация указанного периода ставила интеллигенцию перед дилеммой. С одной стороны, не уступал свои позиции грабар, на котором было создано огромное количество литературы, а с другой стороны, ашхарабар (новоармянский язык) отстаивал свои права в литературе. Сложилась ситуация, когда интеллигенции пришлось сделать выбор в вопросе использования языка. Алишан писал как на грабаре, так и на ашхарабаре. В статье представлены лингвистические особенности произведений Алишана, написанных на западноармянском языке.

Ключевые слова: *западноармянский, Гевонд Алишан, Мхитаряны, грабар, диалект, варваризмы, фольклор, история, лексика, грамматика.*

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 12.07.2020թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 08.10.2020թ.: